

DOI: 10.33310/2518-7813-2019-65-2-135-139

УДК 378:37.011.3-051:373.2:316.454.5

Ірина КНЯЖЕВА

доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри дошкільної педагогіки
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського», м. Одеса, Україна
e-mail: irina.knyazheva@gmail.com

ПЕДАГОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ ЯК ЧИННИК ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ЗАКЛАДІВ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

У статті на основі аналізу наукового фонду з'ясовано сутність понять «рефлексія» і «педагогічна рефлексія», доведено значення педагогічної рефлексії як чинника професійного становлення майбутнього вихователя закладу дошкільної освіти, висвітлено її типи. Розкрито критерії розвитку педагогічної рефлексії майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти (особистісна і пізнавальна активність студента; сформованість способів і прийомів рефлексії; наявність компонентів професійної готовності до педагогічної діяльності; динаміка розвитку «образу Я» студента; ступінь вираженості мотивації майбутнього вихователя до самопізнання, самовдосконалення та самореалізації в процесі професійної підготовки), схарактеризовано рівні розвитку і перспективи становлення в умовах професійної освіти в педагогічному закладі вищої освіти.

Ключові слова: майбутні вихователі, заклад дошкільної освіти, рефлексія, педагогічна рефлексія, професійне становлення, заклад вищої освіти.

Сучасний етап розвитку суспільства, системи освіти взагалі і вищої школи зокрема, характеризується яскраво вираженими суперечностями між все більш інтенсивно зростаючими вимогами до сучасних вихователів закладів дошкільної освіти та їхньою недостатньою підготовленістю до роботи в соціальних умовах, що постійно змінюються, до необхідності брати на себе особисту відповідальність не тільки за результати своєї професійної діяльності, за фізичне, психічне і соціальне здоров'я, формування життєвої компетентності дітей дошкільного віку, а й за власну професійну самореалізацію і самопідготовку; між потребою у творчій, високопрофесійній особистості педагога-вихователя і сформованою традиційною «знанцевою» моделлю освіти.

На наш погляд, усуненню цих суперечностей багато в чому сприяє формування і розвиток педагогічної рефлексії в процесі професійного становлення майбутнього вихователя закладу дошкільної освіти, що дозволяє формувати, розкривати і реалізовувати його здатність до прогнозування, проектування, здійснення та аналізу своєї професійної діяльності. Адже тільки вихователь, який думає, піддає сумніву власні дії, готовий до аналізу і самоаналізу, здатний відійти від шаблонів у вирішенні професійних проблем, спроможний стати справжнім майстром своєї справи, творчою особистістю, готовою до саморозвитку і самовдосконалення.

Проблема рефлексії по-своєму трактується і вирішується багатьма науками. Серед них філосо-

фія, психологія, педагогіка, соціологія, етика, культурологія. Кожна із них вивчає рефлексію, виходячи зі специфіки свого предмета. Цим і пояснюється відсутність єдності у визначенні цього поняття, що характеризується широким спектром ознак і властивостей, поліфункційністю, поліфонічністю та змістовністю.

Мета статті: на основі аналізу наукового фонду з'ясування сутності феноменів «рефлексія», «педагогічна рефлексія», доведення значення педагогічної рефлексії як чинника професійного становлення майбутнього вихователя закладу дошкільної освіти, визначення критеріїв і рівнів її розвитку та перспектив становлення в умовах професійної освіти в педагогічному закладі вищої освіти.

Філософський аспект аналізу рефлексії, котрий бере свій початок від Сократа, Аристотеля, Платона, продовжений у працях Р. Декарта, Дж. Локка, І. Канта, Р. Гегеля, Н. Бердяєва, В. Зінківського та ін., досліджено в роботах П. Алексеєва, В. Лекторського, М. Мамардашвілі, М. Розова, А. Спіркіна, П. Тейяра де Шардена та ін., пов'язаний із розглядом цього феномену як смислового центру всієї людської реальності, виявленням його гносеологічної сутності, з'ясуванням співвідношення рефлексії з об'єктивним буттям особистості, соціальним буттям суспільства і особистісною свідомістю окремої людини.

У філософському словнику рефлексія (лат. reflexio – звернення назад) трактується як відображення, дослідження пізнавального акту. У різ-

них філософських системах цей термін набував специфічного змісту. Джон Локк уважав рефлексію джерелом особливого знання, коли спостереження спрямовується на внутрішні дії свідомості, тоді як відчуття має предметом зовнішні об'єкти. Для Р. Лейбніца рефлексія – це увага до того, що відбувається в самій людині; для Р. Гегеля – взаємне відображення одного в іншому. При цьому наголошується, що рефлексувати означає звертати свідомість на саму себе, міркувати над своїм психічним станом [7, 351].

Рівень і масштаб здійснення рефлексії визначається змістом тих особистісних сфер, які вона охоплює. Усвідомлюючи себе як цілісне «Я», людина включає в процес рефлексії все, що містить її внутрішній світ: знання, думки, почуття, цінності, смисли, свої стосунки з довколишніми і т. п.

У психології у найзагальнішому плані рефлексія розглядається в працях Л. Виготського, В. Давидова, С. Рубінштейна та ін. як здатність людини до самоаналізу, осмислення і переосмислення своїх предметно-соціальних відносин з довколишнім світом і як необхідний складник розвиненого інтелекту людини.

У сучасних психологічних дослідженнях, можна виділити низку підходів до вивчення цього феномену:

- рефлексія розглядається як рівень функціонування й особливий стан свідомості (Ф. Василюк, О. Улибіна, М. У. Brown, D. Elkins та ін.);
- вивчення рефлексії пов'язане з дослідженням творчого мислення (В. Давидов, О. Зак, В. Зарецький, І. Семенов, С. Степанов, Я. Пономарев та ін.);
- рефлексія вивчається з позиції її впливу на розвиток самосвідомості, самопізнання і саморегуляції особистості (К. Абульханова-Славська, Д. Леонтьев, І. Кон, В. Лефевр, В. Мухіна, В. Слободчиков, Х. Хекхаузен, Г. Цукерман та ін.);
- вивчається роль рефлексії в побудові спільної діяльності людей (О. Петровський, Н. Поліванова, А. Реан, В. Рубцов, Г. Щедровицький та ін.);
- рефлексія досліджується як принцип існування індивідуальної свідомості й умова розвитку зрілої особистості (Б. Зейгарник, С. Rogers та ін.);
- як чинник становлення і саморозвитку особистості (І. Бех, М. Боришевський, О. Кононко, Н. Пов'якель, В. Семиченко, С. Тищенко та ін.).

Педагогічна рефлексія традиційно розглядається, з одного боку, як одне із системоутворювальних особистісних властивостей педагога, яка, згідно з дослідженнями Б. Вульфова [2], є результатом попередньої рефлексійної діяльності, «постійного діалогу з собою – сьогоднішнім і вчорашнім», а також позиціонується як найважливіший інструмент здійснення його професійної ді-

яльності; як, за Л. Митіною [4, 60], інструмент професійної самосвідомості особистості педагога, усвідомлення нею себе у трьох складниках простору педагогічної праці: у системі своєї професійної діяльності, у системі педагогічного спілкування і в системі власної особистості. Основною формою рефлексії автор вважає самооцінку, або самооцінювання педагога, а результатом – формування «образу Я».

У сучасних дослідженнях (О. Анісімов, Б. Вульфов, Ю. Кулюткін, М. Марусинець, І. Стеценко та ін.) педагогічна рефлексія розуміється як самоаналіз педагогом своєї професійної діяльності, поведінки, особистісного та професійного досвіду, розглядається в контексті інтелектуальних і комунікативних процесів, а отже, характеризується поєднанням «пізнання, дії і переживання» [4].

Цей підхід, як нам представляється, дозволяє підкреслити єдність взаємозв'язку і взаємозумовленості таких типів рефлексії (за І. Семеновим [5]), як: особистісна (забезпечує пізнання й усвідомлення людиною свого «Я», власних здібностей, потреб, почуттів, станів, сприяє особистісному самовизначенню, самопізнанню, саморозвитку); екзистенційна (зазвичай розглядається як складний, багаторівневий процес усвідомлення, переосмислення і коригування людиною свого цілісного образу, екзистенціальних смислів, суперечливості існування в просторі суб'єктивного розвитку); інтелектуальна (здатність думати про підстави власного мислення (В. Давидов); комунікативна (сутнісний складник спілкування та міжособистісного сприйняття, що забезпечує розуміння іншої людини й усвідомлення того, як певна особистість сприймається партнером по спілкуванню); кооперативна (вихід суб'єкта з процесу спільної діяльності в зовнішню що до нього позицію з метою аналізу її процесуальних і результативних особливостей).

Отже, здатність майбутнього вихователя закладу дошкільної освіти до рефлексії дозволяє йому зайняти по відношенню до себе і власної професійної діяльності дослідницьку позицію, яка також називається «рефлексійним виходом», ініціювати який здатні проблемні ситуації, у ролі яких можуть виступати: неможливість здійснити звичний спосіб дії (А. Bandura, А. Зак, Х. Хекхаузен та ін.); душевні потрясіння і кризи, значні зміни в житті (М.У. Brown, D. Elkins, С. Rogers, I. Rainwater); парадокси «взаєморозуміння» (Г. Щедровицький, А. Тюков); неможливість спільного здійснення діяльності (В. Рубцов, Р. Гузман та ін.). Після усвідомлення (фіксації) проблемності ситуації стає можливим приступити до її аналізу та вирішення. Саме тому А. Бізяєва розглядає рефлексію в педа-

гогічній діяльності як процес уявного (що пере-
дує) або ретроспективного аналізу будь-якої про-
фесійної проблеми, у результаті якого виникає
особистісно забарвлене осмислення сутності про-
блеми та нові перспективи її вирішення [1, 62].

Здатний до рефлексії педагог-вихователь ві-
льний від зовнішніх суджень, стимулів, оцінок,
обставин, оскільки вона дає можливість не тільки
пізнати самого себе, але і зрозуміти того, хто по-
руч, усвідомлюючи при цьому й те, як він оціню-
ється та сприймається довколишніми. Це неминуче
призводить не тільки до збагачення Я-кон-
цепції майбутнього професіонала, а й до розвитку
його відповідальності перед собою та іншими, до
вивільнення особистісних ресурсів для постановки
нових завдань завдяки відмові від дій під
впливом випадкових імпульсів, від бездумного
слідування чужим вимогам та очікуванням. Гото-
вність майбутнього вихователя до рефлексії стає
найважливішою передумовою осмисленого й усві-
домленого вибору, здійснюваного в конкретних
життєвих і педагогічних ситуаціях закладу дошкі-
льної освіти, життєдіяльності в цілому, саме тому
вона виступає як підсумок «праці душі», спосіб
ставлення до життя, духовний самоаналіз і чин-
ник професійного становлення.

Критеріями педагогічної рефлексії можуть
слугувати: особистісна і пізнавальна активність
студента; сформованість способів і прийомів реф-
лексії; наявність компонентів професійної готов-
ності до педагогічної діяльності; динаміка розви-
тку «образу Я» студента; ступінь вираженості мо-
тивації майбутнього вихователя до самопізнання,
самовдосконалення та самореалізації в процесі
професійної підготовки.

Розрізняють такі рівні педагогічної рефлексії
(від нижчого до вищого):

- 1) репродуктивний – майбутній педагог-
вихователь здатний уявити послідовність
своїх педагогічних дій, проте не вміє оцінити
актуальність і складність педагогічних про-
блем; вважає будь-яку педагогічну задачу
легко вирішуваною; поведінку й інтелекту-
альний рівень своїх товаришів і дітей оцінює
суб'єктивно;
- 2) аналітичний – студент здатний проаналі-
зувати свою педагогічну і квазіпедагогічну
діяльність відповідно до того алгоритму,
який освоїв на цей момент; адекватно вико-
ристовує найбільш відомі категорії психолого-
педагогічної науки, здійснює цілеспрямоване
педагогічне спостереження, здатний здійсню-
вати дослідну роботу; уміє розробляти і кори-
гувати навчально-програмну документацію;
об'єктивно оцінює діяльність інших студен-
тів і дітей дошкільного віку;
- 3) прогностичний – майбутній вихователь
закладу дошкільної освіти демонструє здат-
ність самостійно вичленувати і сформулюва-
ти педагогічну проблему, адекватно оцінити
її актуальність і складність; уміє вибрати
методику аналізу освітнього процесу закладу
дошкільної освіти; для аналізу педагогічної,
квазіпедагогічної та навчальної діяльності
застосовує загальнонаукові методи, що до-
зволяє виокремити шляхи, засоби і методи
майбутніх педагогічних впливів і прогнозува-
ти з більшою або меншою ймовірністю їх ре-
зультати;
- 4) філософсько-конструктивний – студент
визначає соціальні, загальнолюдські сенси
своєї майбутньої професійної діяльності.

У дослідженні І. Стеценко [6] на основі методу
системного аналізу, що передбачає розгляд усіх
явища і процесів у їх взаємному зв'язку, визначені
показники сформованості готовності майбутніх
педагогів до рефлексійної діяльності: потреба в
педагогічній рефлексії, ставлення до її вдоскона-
лення, педагогічна спрямованість, рівень самооці-
нки, рівень актуалізації особистого досвіду; знан-
ня, що розкривають теоретичні основи педагогіч-
ної рефлексії, готовність до використання психо-
лого-педагогічних знань у практичних діях; про-
фесійно-педагогічні вміння щодо здійснення реф-
лексійної діяльності; емоційно-вольовий склад-
ник педагогічної рефлексії; оцінка і самооцінка
результатів рефлексійної діяльності. Слугує на
увагу розроблена автором технологія поетапного
розвитку педагогічної рефлексії, що містить: від-
бір теоретичної бази знань, розвиток мотивацій-
но-цільового компонента педагогічної рефлексії;
відтворення знань на репродуктивному рівні,
розвиток процесуально-змістовного компонента
педагогічної рефлексії (вихід у рефлексійну пози-
цію); відтворення знань за зразком у новій педа-
гогічній ситуації, розвиток процесуально-
змістовного компонента педагогічної рефлексії
проявляється в рефлексійній активності студен-
тів; творче застосування знань, розвиток емоцій-
но-вольового компонента педагогічної рефлексії;
рефлексивно-оцінний етап, розвиток контроль-
но-оцінного компонента педагогічної рефлексії [6].

Розвиток здатності майбутнього вихователя
закладу дошкільної освіти до рефлексії в умовах
фахової підготовки у закладі вищої освіти, на наш
погляд, найбільш ефективно здійснюється в про-
цесі спільної творчої діяльності викладача і студе-
нта, спрямованої як на перетворення власних
установок і орієнтацій, так і на трансформацію
педагогічної реальності; у ході вирішення педаго-
гічних завдань і ситуацій, заснованих на реалізації
позитивних стратегій поведінки; у ході лекцій

дискусійного і проблемного типів; моделювання ситуацій, значущих для майбутньої професійної діяльності, покликаних стимулювати пошук її особистих сенсів і цінностей; під час проектної діяльності, що викликає потребу самостійно знаходити нові проблеми у відомому навчальному матеріалі, які вимагають постійного творчого пошуку можливостей їх вирішення. Це дозволяє студенту ставити особистісну мету у вивченні конкретної теми або розділу навчальної дисципліни, розвиває потребу в дослідницько-пошукової активності, гнучкості у використанні знань у нових умовах, розвиває здатність швидко й упевнено вирішувати нові професійні та навчальні завдання, що мають декілька варіантів рішення.

Отже, ініціювання та стимулювання рефлексивного досвіду в процесі професійно-освітньої діяльності призводить до осмислення майбутні-

ми вихователями закладів дошкільної освіти підстав власних педагогічних дій, засвоєнню і освоєнню сучасних способів здійснення освітньо-виховної діяльності та проведення їх самостійного пошуку, передбачає оволодіння студентами особистісним типом навчання, що забезпечує самостійне планування, проектування, реалізацію та оцінку себе в освітньому процесі й в умовах педагогічної та квазіпедагогічної діяльності; вироблення власної системи поглядів на процес самостановлення себе як професіонала і прагнення до здійснення цієї мети.

Подальшого дослідження потребує розроблення педагогічних умов розвитку педагогічної рефлексії майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти в умовах педагогічного закладу вищої освіти.

Список використаних джерел

1. Бизяева А. А. Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия. Псков : ПГПИ им. С. М. Кирова, 2004. 216 с.
2. Вульф В. З., Харькин В. Н. Педагогика рефлексии. Взгляд на профессиональную подготовку учителя. М. : ИЧП «Изд-во Магистр», 1995. 112 с.
3. Марусинець М. М. Професійна діяльність педагога: рефлексивний аспект [Електронний ресурс]. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. 2012. № 43(1). С. 39–45. Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/jpdf/Ppps_2012_43\(1\)_8.pdf](http://nbuv.gov.ua/jpdf/Ppps_2012_43(1)_8.pdf).
4. Мельничук І. Я. Формування рефлексивних механізмів цілеутворення у процесі розв'язання професійно-психологічних завдань : дис. ... канд. психолог. наук : 19.00.07 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2001. 212 с.
5. Семенов И. Н. Тенденции психологии развития мышления, рефлексии и познавательной активности : Учебное пособие. М. : Московский психолого-социальный институт; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2000. 64 с.
6. Стеценко И. А. Педагогическая рефлексия: теория и технология развития : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Ростов-на-Дону, 2006. 41 с.
7. Философский словарь. Под ред М. М. Розенталя. 3-е изд. : Изд-во политической литературы. М., 1975. С. 351.

References

1. Bizyaeva, A. A. (2004) Psihologiya dumayushchego uchitelya: pedagogicheskaya refleksiya [Psychology of a thinking teacher: pedagogical reflection]. Pskov : PGPI im. S. M. Kirova.
2. Vulfov, V. Z., Harkin, V. N. (1995) Pedagogika refleksii. Vzglyad na professionalnuyu podgotovku uchitelya [Pedagogy of reflection. A look at teacher training]. Moscow, Russia : IChP «Izd-vo Magistr».
3. Marusynets, M. M. (2012) Profesiynna diyalnist pedagoga: refleksivnyi aspekt [Professional activity of the teacher: reflexive aspect]. Psihologo-pedagogichni problemi silskoYi shkoli. № 43(1). S. 39–45. Retrieved from [http://nbuv.gov.ua/jpdf/Ppps_2012_43\(1\)_8.pdf](http://nbuv.gov.ua/jpdf/Ppps_2012_43(1)_8.pdf).
4. Melnichuk, I. Ya. (2001) Formuvannya refleksivnih mehanizmlv tsileutvorenniya u protsesi rozv'yazannya profeslyno-psihologichnih zavdan [Formation of reflexive mechanisms of goal-setting in the process of solving professional-psychological tasks] (Doctoral dissertation). Natsionalnyi pedagogichnyi un-t im. M. P. Dragomanova.
5. Semenov, I. N. (2000) Tendentsii psihologii razvitiya myishleniya, refleksii i poznavatelnoy aktivnosti [Trends in the psychology of the development of thinking, reflection and cognitive activity] Moscow, Russia : Moskovskiy psihologo-sotsialniy institut; Voronezh : NPO «MODEK».
6. Stetsenko, I. A. (2006) Pedagogicheskaya refleksiya: teoriya i tehnologiya razvitiya [Pedagogical reflection: theory and technology of development] (avtoref. doctoral dissertation). Rostov-na-Donu.
7. Filosofskiy slovar (1975) [Philosophical dictionary]. Pod red M. M. Rozentalya. Moscow, Russia : Izd-vo politicheskoy literaturyi. S. 351.

Ірина Княжева. Педагогическая рефлексия как фактор профессионального становления будущих воспитателей учреждений дошкольного образования

В статье на основе анализа научного фонда выяснена сущность понятий «рефлексия» и «педагогическая рефлексия», доказано значение педагогической рефлексии как фактора профессионального становления будущего воспитателя заведения дошкольного образования, освещены ее типы (личностная, экзистенциальная, интеллектуальная, коммуникативная, кооперативная). Раскрыты критерии развития педагогической рефлексии будущих воспитателей учреждений дошкольного образо-

вания (личностная и познавательная активность студента; сформированность способов и приемов рефлексии, наличие компонентов профессиональной готовности к педагогической деятельности; динамика развития «образа Я» студента, степень выраженности мотивации будущего воспитателя к самопознанию, самосовершенствованию и самореализации в процессе профессиональной подготовки), охарактеризованы уровни развития и перспективы становления педагогической рефлексии будущих воспитателей в условиях профессионального образования в педагогическом учреждении высшего образования.

Ключевые слова: будущие воспитатели, дошкольное учебное заведение, рефлексия, педагогическая рефлексия, профессиональное становление, учреждение высшего образования.

Iryna Knyazheva. Pedagogical reflection as a factor of professional development of future teachers of preschool education institutions

Formation and development of pedagogical reflection in the process of professional development of the future teacher of preschool education institutions to the needs of society to become creative, able to take personal responsibility not only for the results of their professional activities, for their physical, mental and social health, the formation of the life competence of children of preschool age, but also for their professional self-realization and self-training, the personality of the future professional. The solution of this problem allows us to form, disclose and realize the ability of the future teacher of preschool education to forecast, design, implement and analyze their professional and quasi-professional activities.

Analysis of the scientific foundation has allowed, in the broadest terms, to characterize reflection as a mirror, research of the cognitive act, a source of special knowledge, when observation is directed to the internal actions of consciousness; as a person's ability to self-analyze, understanding and rethinking their subject-social relations with the outside world and as a necessary component of the developed human intelligence.

Pedagogical reflection in modern studies is understood as self-analysis by a teacher of his professional activity, behavior, personal and professional experience, is considered in the context of intellectual and communicative processes, and therefore, is characterized by a combination of knowledge, action and experience. They are characterized by specific features that allow to reveal certain aspects of the future teacher's reflective activity, and at the same time are interrelated and interdependent.

The article highlighted the criteria and described the levels of formation of pedagogical reflection of future teachers of preschool education institutions (reproductive, analytical, prognostic, philosophical and constructive) and gave them a qualitative characteristic.

The article suggests the forms, means and methods of organizing the educational process of the institution of higher education, contributing to the formation and development of the abilities of the future teacher of the preschool education institution for pedagogical reflection.

Key words: future educators, preschool educational institution, reflection, pedagogical reflection, professional development, institution of higher education.